

OSMANLI IMPARATORLUGU'NDA MÎRÎ ARAZI REJİMİ VE TAHRİR GELENEĞİ

Doç. Dr. Mehtap ÖZDEGER

Istanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi

GİRİŞ

Cengiz Hanın Mogol devletini kurmasıyla beraber az bir nüfusa sahip olmasına rağmen Mogol milleti, kendi siyasi müessesesine de sahip oldu. Simdiye kadar belli bir başarıları olmayan Mogollar, Cengiz Hanla beraber büyük bir imparatorluğa da sahip oldular. Bütün Asya'yi, Doğu ve Orta Avrupa'yi içine alan geniş bölgeleri istila ettiler. Mogol istilaları, Türkistan, Harezmi, Horasan, İran, Irak ve Anadolu'yu kapladı. Cengiz Hanın savaşları, istila, katliam ve mezalim olarak devam etti. Mogollar eski yoksulluk zamanını tekrar yaşamamak için birer amansız savaşçı olmuştular. "Muvaffakiyetlerle beslenen Mogollar" savaşlarda yeni başarılar elde ederken simdiye kadar duyulmayan savaş ve istila usullerini de kullanmaktaydılar. Mogol istilasının meydana getirdiği büyük göçle beraber Türkistanlı, İranlı ve Asya'nın diğer memleketlerinden gelen alim, düşünür, mutasavvıf, sair, edip ve sanatkarlar, Anadolu Türk-İslâm medeniyetinin gelişme ve yükselmesini temin ettiler. Mogolların istilasından sonra meydana gelen umumî düşüş, her türlü yükselmeyi durdururken, merkezi yerlerden uzaklaşan alim ve sanatkarlar uçlarda kurulmaya başlayan Türkmen beyliklerinde ilim, kültür ve sanatın yerleşmesini temin etmişlerdir. (Cüveynî, 1998:83 vd; Köprülü, I.A.:92)

Daha evvel Malazgirt zaferiyle Türkistan'dan Anadolu'ya akan nüfus, kendi tabii seyriyle yeni bir memleket fethedip yurt edinmenin düşüncesine uygun bir nüfus nakli gibiydi(Turan, 1965:133). Fakat Mogolların savaşları ve istilaları bütün memleketlerde nüfusun yerinden kopmasına sebep oldu. Asya'da bütün dengeler yok edilerek, milletler arası istikrar da bozuldu. Yarım veya bir yüz yıllık süre, tarihte yeni gelişmelerin neticesini görmek için belki az bir zaman sayılır. Mogolların tazyiki ile batıya gelen Türk nüfusunun yeni devletler kurduğu bilinmektedir. Ancak Türkistan, yani Orta Asya'nın bugünkü zaafi geçmişteki bu nüfus boşalmasının ve eksilmesinin yüz yıllar sonrasına ağır bir yansımaları olarak kabul edilebilir(Turan, 1971:506).

Anadolu Selçuklu devletinin batı sınırlarında yani uçlarda tesekkül eden diğer beylikler yanında, Osmanlı beyliğinin de nüfus kaynağını büyük kitleler halinde göç eden Türkler meydana getirmekte idi. Dolayısıyla, beylikten devlete, devletten imparatorluğa giden süreçte gerekli olan bilgili ve eğitilmiş insan gücü de bu yolla temin edilmiştir(Barkan, 2000. c.1:511).

1- Kurulus Devirlerinde Osmanli Devlet Düşüncesi

Osmanli devleti kurulus devirlerinde, beylikten devlete geçerken, tesis etmiş olduğu müesseselerle, yeniden teskilatlanmasının hedefleri, imparatorluk çapında bir devlet düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Asya'dan batıya çeşitli tarihlerde vuku bulan Türk göçleri sonucu, Anadolu'ya bastan basa yerleşen Türkler, geldikleri yerlerdeki yaşam tarz ve nizamlarına uygun olarak, birliklerini bozmadan kendi iç idarelerini kurdular. Anadolu Selçuklu devletinin sona ermesiyle de beylikler halinde tesekkül ettiler. Bu devirde, Batı Anadolu'da da güçlü bir tarzda ortaya çıkan, uc beylikleri içinden birinin, diğerleri üzerinde kuracağı hakimiyet aynı zamanda ve bilhassa batı devletleriyle de başlayacak ve yüzyıllarca devam edecek olan, savaşların bir yerde tâlibini de ortaya çıkarmış olacaktı. Beylikler arası bu nüfus mücadelelerinin galibi, Osmanli beylik-devleti oldu.

Osmanli devletinin Bizans'la olan mücadeleleri devam ederken, Trakya'da yeni fethettiği yerler üzerinden, Balkanlar ve Doğu Avrupa devletleriyle de, muhtemel tehlikeyi yerinde bertaraf etme düşüncesiyle savasmaktaydı. Osmanli devletinin her yönde sınırları genişlerken, bilhassa Avrupa topraklarında daha emniyetli sınırlara ulaşmak için devamlı savaş ve devamlı batı yönünde genişlemesi de devam etti. Osmanli devleti, tarihin zor bir coğrafyasında kurulurken, bu devletin teskilatlanması, sanki geçmiş Türk devletlerinin bütün tecrübelerinin yeniden yapılanması olarak vücut buldu.

Osmanli devleti müesseselerini tesis edip, teskilatlandırırken, zamanının iktisadî ve sosyal şartları ile beraber birçok zaruretleri de göz önünde bulundurdu. Devletin kurucularıyla kurulus devrindeki diğer idareciler, öyle anlaşılmakta ki iç kaynakların elverdiği imkânlar dahilinde, bir sosyal ve ekonomik düzenlemeye itibar etmediler. Diğer devletlerle olan dış münasebetlerin, ortaya koyduğu zaruretlere gereği olarak, bütün ekonomik kaynakları bu ihtiyaçlara göre düzenlerken, sosyal bünyeyi de bu müesseseselenin içinde organize ettiler. Nitekim, Osmanli devletinin kendine münhasır devirlerinde, hükümdarın ordu komutanı, üst düzey devlet adamlarının da devamlı harplere istihak eden diğer komutanlar olması dolayısıyla, imparatorluk ekonomisinin bir harp ekonomisi, bütün bir milletin de harp sosyolojisinin nizamları içinde teskilatlandırılmasından başka bir husus düşünülemezdi.

Osmanli imparatorlugunda, o devre hakim olan, ziraî ekonominin şartları dahilinde, reâyâ-toprak münasebetlerinin ahenkli yönetimi, aynı zamanda ekonomik, malî ve dolayısıyla askerî teskilatlanmanın da esasını teşkil etmektedir. Bu ekonominin ortaya koyduğu malî imkânlar toplamı, devlet müesseselerinin ve idarenin de esas kaynaklarını oluşturmaktaydı(**Barkan&Meriçli,1988:92; Güçer, 1987:7**).

2- Mî rî Arazi Rejimi

Osmanlı devletinde, kuruluş zamanından itibaren bütün toprakların mülkiyeti devlete yani millete mal edilerek mî rî¹ arazi rejimi tesis edildi. Osmanlı imparatorluğu sınırları dahilinde, üzerinde nüfus ve arazi tahriri yapılmış olan sancak ve vilâyet reâyâsi arazi ve ziraî tasarruflarında eksiksiz mî rî arazi rejiminin hukukuna tâbi oldular. Böylece, mî rî topraklar üzerinde çiftlik tasarruf eden reâyâ, ancak bu hukukun şart ve kaideleri dahilinde toprakları kullanma hakkına sahip bulundular. Reâyâyâ bu araziler şartlı kiracılık yoluyla verilmektedir. Yalnız araziler babadan ogula intikal ettiginden yani irsî kiracılık hususu bir hukuka bağlandığından, reâyâyâ toprakları üzerinde çok emanet olma düşüncesinden ve kaygısından uzak tutmaktadır.

Mî rî arazi ve tatbikiyle ilgili kanû n hükümleri, umumî kanû nnâmelerde ve icap ettikçe de sancak kanû nlarında, bütün tafsilatıyla yer almış bulunmaktadır. Bunlardan, Millî Tetebbû lar Mecmuasında yer alan umumî Osmanlı kanû nnâmesi, Kanû n Sultan Süleyman zamanında, Ebüssuud efendi tarafından hazırlanmış olup, bu hususlar şöyle izah edilmiştir: *“Arazi-i merkû me ne ösriye ve ne haraciyedir, arz-i memleketdir ne hîn-i fetihde ganimine taksim olunub ösriye kilinmisdir ve ne eshâbına temlik olunub haraciye sarf kilinmisdir. Belki rekabe-i arz beyt ül-mâlidir ifraz olunub mutasarrif olanlara icâre tarî kiyla verilmişdir, ziraat ve hirâset idüb harâc-i muvazzafini ve harâc-i mukasemesini virüb tasarruf iderler”*.² Ebüssuud efendinin tanzim ettiği bu kanû nda, mî rî toprak hukukuna, uygulamalarda kesin bir açıklık getirmiş bulunmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunda, devlete mal edilmiş bulunan arazilerin, yine devlete ait olarak, mülkiyet hakkının korunmasıyla beraber, reâyâyâ verilen şartlı icâr hükümlerine göre, ziraî hayati da düzenleyen kanû nlar toplu metinler halinde olduğu gibi, genellikle sancak kanû nlarında yeri geldikçe maddeler halinde de mevcut bulunmaktadır. Sancak ve vilâyet kanû nnâmeleri reâyâ-yönetim münasebetlerini düzenlediği gibi reâyâ-toprak ilişkilerinin de belli kaideler dahilinde idaresini temin eder. Bunlardan Budin sancagi kanû nnâmesinde yer alan mukaddeme, mî rî arazinin ahkâmıyla tasarruf tarzlarını geniş bir şekilde izah etmektedir.

1541 yılında nüfus ve arazi sayımı yapılan Budin sancagi defterinin baş kısmında bulunan ve arazi tasarrufuyla ilgili yazılan bu mukaddime Ebüssuud efendiye aittir: “ve

¹ Mî r kelimesi amir kelimesinin kısaltılması olup, mî r unvanı da amir unvanı gibi hükümdarlar için kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde bu kelime, devlete ait olmak üzere mî rî sıfatı olarak kullanılmaktadır. R. Levy, “Mî r”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 344; Ayrıca bkz., Osmanlı devrinde mî rî kelimesi ile başlayan, çeşitli unvanlar bulunmaktadır, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, C. 2, s. 542 vd.

² Osmanlı Kanû nnâmeleri, *Millî Tetebbû lar Mecmuası*, İstanbul 1331 (1913), C. 1, Sayı 1, s. 52; Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat” (bundan sonra, Tanzimat), *Tanzimat I* İstanbul 1940, s. 333.

ziraat ve hiraset idegeldükleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola. Lâkin zikrolunan malları gibi mülkleri olmayub belki sâir memâlik-i mahmiyyede arz-i mîrî dimekle ma'ruf olan arazi-i memleket gibi rekabe-i arz beyt ül-mâl-i müslimînin olub 'âriyyet tarikiyle reâyâ tasarrufunda olub envâî hububdan ve sâir mezru'atdan her ne dilerler ise eküb biçüb ösür adına olan harâc-i mukasemesin ve sâir hukukun edâ idüb nice dilerler ise istiglâl iderler. Mâdam ki arz-i ta'til itmeyüb kemâyenbagi ziraat ve hiraset ve ta'mir ideler ve bî kusur hukukun edâ ideler kimesne dahl ve te'aruz eylemeye. Fevt oluncaya degin tasarruf ideler fevt oldukda ogulları kendiler makamına kaim olub tafsil-i mezkûr üzerine tasarruf ideler. Ogulları kalmaz ise sâir memâlik-i ma'mure arazisi üslûbu üzerine hariçden ta'mire kadîr kimesnelere ücret-i mu'accesini alinub tapuya virile. Anlar dahi tafsil-i sâbik üzerine tasarruf ideler".³

Ebüssuud efendinin Budin kanûnnâmesine yazmış olduğu mukaddemeden ayrı olarak Üsküb ve Selanik'in tahririni yaptıktan sonra yazmış olduğu meshur mukaddemesi ile de mîrî toprakların devletin bakış açısından hukukî durumunu tarif ederek, toprak nevelerini belirleyip tasnif etmiştir. Ebüssuud efendi o vakte kadar varolan ve tatbik edilmekte olan araziyle ilgili usul ve adetleri hukukî kaidesine ve tatbikatına uygun olarak kendi hukuk usulüne göre kaleme almıştır.⁴

Devlete yani hazineye ait araziler üzerinde tesis edilen çiftlik büyüklüğünde veya daha küçük ziraî topraklar üzerinde, kiracı tarzında yerleştirilmiş olan köylünün herhangi bir mülkiyet hakkı mevcut değildi. Böyle bir çiftliği veya tarlayı satamaz, bir yere veya sahâsa bağışlayamaz, vakfedemez, kendi adına bir başka sahâsa da kiralayamadığı gibi toprağını ekmemek gibi bir serbestliğe de müsaade edilmemektedir(**Barkan, 1940:33**). Ancak, devletin yaptığı ve kanûn maddelerinde her konuyla ilgili ayrı ayrı ifade edilen, hükümlerin bütünlüğü bir ziraî organizasyonu ortaya koymaktadır ki aynı zamanda böyle bir ziraî işletmeciliğin prensipleri de ifade edilmektedir. Reâyâ için çiftliğinde devamlı ve eksiksiz tarım faaliyetlerini yürütmek mecburi ve zaruri bir hayat olarak devam etmektedir. Neticede elde ettiği bol mahsulle mükellefiyetlerini yerine getirdiği gibi sahip olduğu yüksek bir payla da geçimini temin etmektedir.

Mülkiyeti ve tasarrufu ihlal edilmez kaidelerle belirlenmiş olan mîrî araziler ile üzerinde siki bir rejim halinde devam eden ziraî faaliyetler, serbest tapu ve bağımsız teşebbüs düşüncelerine aykırı olmakla beraber, tarım arazilerinin alim-satımının serbest olduğu devirlerde, sıkça el değiştirerek sahipler elinde toplandığı da bir gerçektir. Buna

³ 1541 tarihli Budin Kanûnu, Barkan, XV ve XVI. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları (bundan sonra Kanûnlar), İstanbul 1943, s. 296 vd.

⁴ 1568 tarihli, Üsküb ve Selanik kanûnu, Barkan, Kanûnlar, s. 297-299; ayrıca, Ebüssuud efendinin adı geçen kanûn mukaddemeleri hakkında Ömer Lütfi Barkan'ın geniş izahatları bulunmaktadır. Bkz., Barkan, "Tanzimat", s. 329-331.

bir misal olarak: Anadolu Selçuklu Devleti'nin sona ermesiyle toprakları üzerindeki "tevaif-i mülûk anarsisi" denilen parçalanma ancak, Osmanlı Devletinin kurulması ve genişlemesiyle bitmiştir.

Öte yandan, tarım arazilerinin serbest tapu sahipleri tarafından, üzerinde ziraat yapılması hali, keyfilige bırakıldığı takdirde öncelikle her nevi mahsule ihtiyacı olan bosta şehir halkının bu ihtiyaçlarını temin hususu zorlaşacaktır. Ayrıca, güçlü ve teşkilatlı devletler daima malî kaynaklarını disiplin ve kontrol altına almak zorunda olmuştur. Mîrî arazi rejimini, Barkan su tarzında izah etmektedir: "*Çünkü bizim kanaatimize göre, mîrî topraklar rejimi İslâm dinine has bir takım prensiplerin zaruri neticesi olmaktan ziyade, büyük ve teşkilatlı devletlerde bu rejime olan ihtiyaç, bazı dinî esasların bu rejimi izah edebilecek şekilde tedvin ve teşkil edilmesine sebep olmuştur (Barkan,1940:329; Barkan, 1988:93, dipnot 77).*" tarzında ifade ederken; devlet, teşkilatlanması yolunda engel teşkil eden şahıslar üstündeki arazi mülkiyetini tamamen kaldırmış bulunmaktaydı.

3- Nüfus ve Arazi Tahrirleri

Osmanlı devletinde ziraat ekonomiyi düzenleyen kanunlar hazırlanmadan evvel, toprağın mülkiyeti, tasarruf tarzı ile kullanılan usullerinin, devletin yetkisi altında sistemleşmesi gerekmektedir. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra, Asya ve Avrupa kıtaları ile çeşitli devletlerin merkezi bir yerinde kalan Osmanlı devleti bu yeni durumun getirdiği iktisadî ve sosyal şartlar dahilinde yeniden teşkilatlanmaya gitmiştir. Çünkü, fetihler yoluyla ulaşılan sınırlar, çok geniş bir imparatorluk meydana getirirken, bu sınırlar içinde yaşayan nüfus kaynağı, geniş topraklara kıyasla aynı kesafette değildi. Nüfusun kit oluşu ve devletin malî ve askerî gücünün ziraat arazilerin sürekli ekilmesine bağlı oluşu, bu nüfusun mîrî arazi rejimi içerisinde, devletin sürekli kontrolüyle çiftlikler üzerinde iskan edilmesini zaruri kılmaktaydı(**Barkan, 1943:1002; Barkan, 1953:9**).

Topraga bağlı hale getirilen reâyâ yanında, konar-göçer teşekküller de mümkün mertebede yerleşik hale getirilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan topraklar üzerinde yaşayan yerleşik ve konar-göçerler, "nüfus ve arazi sayımları" yoluyla defterlere yazılmak suretiyle, çeşitli yönlerden denetim altına alınmıştır. Ziraat sahalardaki nüfusu, yerinde devamlı muhafaza edebilmek için de reâyâyı yeterli bir tarım kaynağı üzerinde istihdam etmek devletin vazgeçilmez hedeflerinden biri olmuştur(**Barkan, 1940:22**).

İşte Osmanlı devletinde, mîrî arazi rejiminin ve ona bağlı olarak müesseselenen timar sisteminin uygulanabilmesi, nüfus ve arazi sayımlarına bağlı bulunmaktadır. Osmanlı devletinde, bütün imparatorluga ait olmak üzere, çeşitli zamanlarda genel nüfus ve arazi tahrirleri yapıldığı gibi, ihtiyaç hasıl oldukça da bazı sancak ve vilâyetlerin tahrirleri, belli bir zamani beklemeden tekrar yapılmakta idi. Osmanlı devletinden zamanımıza intikal etmiş bulunan, Osmanlı arşivleri içerisinde "mufassal nüfus ve arazi tahrir defterleri", bugün Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivinde bulunmaktadır.

3. 1- Tahrir Defterlerine Nüfus ve Hâsılâtın Yazılması

Bugün arşivlerimizde iki bin cilt kadari ancak kalmış bulunan, nüfus ve arazi sayım defterleri tanzim edilirken, tahrir eminlerinin defterlere kaydettikleri, yalnız yetiskin yastaki vergi mükellefi erkek nüfustur. Bu kayıtlarda babası adı ile beraber vergi mükellefi şahsin ismi, var ise aile lâkabi ile beraber yazılmaktadır. Kaydı yapılan şahsin tasarruf ettiği toprak miktarı, çift (ç), yarım çift (*ûm*) veya yarım çiftten az dönüm miktarı yahut topraksız olduğuna dair isminin altına bennâk (*k*) olarak kaydedilmektedir. Ayrıca çalışma güç ve yasına erişmiş erkek nüfus da mücerred (*m*) olarak yazılmaktadır. Tahrir defterlerinin nüfus ile ilgili kısmındaki, şahıslardan vergiden muaf, resmi görevli veya dinî vazifeli ise bu hususlarda isimleriyle beraber kaydedilmiş bulunmaktadır(Barkan, 1988:3).

Her köyün (karyenin) nüfusu yazıldıktan sonra, o köyde veya mezreada yetistirilen her çeşit mahsulün, o sancaktaki vergi nispetlerine göre ösür miktarları ve akçe olarak değerleri ayrı ayrı yazılarak ayrıca, ösür ve resim miktarları yekûnu da hâsılât olarak en sona kaydedilmektedir. Yine aynı defterlerde, her köyün ismi ile beraber, kimin timari, vakfi veya mülkü olduğu bas kısmında kayıtlı olduğu gibi hisse miktarları da hâsılâtın sonunda rakamlandırılarak yazılmıştır(Barkan, 1988:3).

Osmanlı imparatorluğunun merkezi idaresi, bu tahrirlerle bir nüfus sayımı yaptırdığı gibi aynı zamanda toprakların kullanılış tarzları ile çiftlikler olarak, nüfusa göre sayılarını da tespit ettirmektedir. Her köy ve mezreada hasil olan, mahsulün miktar ve değerlerinin bilinmesiyle imparatorluk çapında genel olarak, malî teşkilatlanmanın üzerine kurulan, timar sisteminin kaynakları da belirlenmektedir.

3. 2- Osmanlı Devletinin İdarî, Malî Yönetiminin Tesisi İçin Nüfus ve Arazi Tahrirleri

Osmanlı devletinin 16. yüzyılın şartları içerisinde, geniş sahalara yayılan imparatorluğu, bir merkezden başarıyla idare etmesi, herhalde nüfus, arazi ve vergi tahrirlerinin mükemmel ve gerçek sonuçlarının idareciler tarafından bilinmesinin neticeleri olsa gerektir. Osmanlı devletinin yapmış olduğu sayım evraklarının tanzim edilip, sadece muhafaza edilen vesikalar serisi olmadığını, merkezi otoritenin mahallinden gelen bu resmi bilgilerle, her zaman idaresini, tekrar merkezden her sancak ve vilâyete daha başarılı bir tarzda yönlendirdiği bilinmektedir. Ömer Lütfi Barkan, bu hususu şöyle izah etmektedir: “gerçekten, Osmanlı imparatorluğunda bu sayımlar, yalnız ilmî alâkalarla istatistik malzemesi toplamak gayreti veya ülkenin maddi imkânlarının mevcudu hakkında bir fikir edinebilmek hevesi ile yapılmamakta idi. Benzeri sayım sistemlerinin kurulmasında ve uzun müddet başarı ile uygulanmasında

OSMANLI IMPARATORLUGU'NDA
MÎRÎ ARAZI REJİMİ VE TAHRİR GELENEĞİ

7

idarî, malî ve hatta askerî diyebileceğimiz zaruretler mevcut idi”(Barkan, 1988:4; Barkan, 1988: 22-24).

16. yüzyilin şartlarını taşıyan devirlerde, en basta ulaşım ve iletişim çok yetersiz seviyelerde bulunmaktaydı. Osmanlı devletinin bütün vergilerini nakit olarak tahsil edip, bir bütçeden memur ve asker maaşları ile diğer her nevi masrafları nakden ödemesi mümkün değildi. Bu durum karşısında, nüfus, arazi ve vergi sayımlarıyla tespit edilmiş olan malî kaynaklar üzerinden idarî ve askerî vazifelilerin maaşlarıyla diğer masraflar “tahsis usulü” ile karşılandı. Tahripler dolayısıyla tespit edilen, vergi kaynaklarının maaş veya masraf olarak tahsisi, Osmanlı devletinin askerî rejimine de uygun olmaktadır. Zira, timar sistemi içinde harp adamları olan sipâhiler, timarları dolayısıyla ziraî hayatı devamlı kontrol altında bulundurarak üretimin devamlılığını sağlamaktaydılar. Ancak, bu üretim içinden, kendisine berât mukabili tahsis edilen dirliğin karşılığı olan ösrü alabilmekte idi (Barkan, 1988:4; Barkan, 1988:23; Barkan, I.A.:C.12.:286 vd.).

Nüfus ve arazi tahripleriyle vergi sayımları, sıkça tekrarlandığı gibi bir imparatorluk dahilinde, malî mükellefiyeti olan nüfus ile bütün tarım toprakları ve bunlar üzerindeki vergi yükü, eksilmeyen bir denetimle muhafaza edilirken devlet bütçesinin de mevcudiyeti korunmakta ve neticede rakamlarla ifade edilen ve çeşitli kaynaklardan terekküp eden bütçe tesekkül etmekteydi. Ömer Lütfi Barkan, nüfus ve arazi tahrir defterleri üzerine yapmış olduğu, geniş çaplı ve derinlemesine araştırmaları, Osmanlı imparatorluğunun, sosyal, iktisadî, malî ve askerî varlığını kesin rakamlarla ifade edilir hale getirmiştir ki, bu ancak nüfus, arazi tahripleriyle, vergi sayımlarının, muntazam ve eksiksiz yapılması, ayrıca her yıl mahsullerden alınan ösrün alınma zamanında her şeyin yeniden denetlenmesiyle mümkün olmaktadır.

Bu hususlarla ilgili olarak, Barkan’ın defterlerde kayıtlı hâsılatlar üzerinden tanzim ettiği bütçe araştırmaları neticesine göre: 1527-1528 yıllarında yapılan, büyük nüfus ve arazi tahripleriyle vergi sayımlarında, devlet bütçesi 537.929.006 akçe olarak terekküp etmiştir. Bu bütçenin, 198.206.192 akçesi Rumeli sancaklarının vergisi olup, bu gelirin %46’si dirlikleri Rumeli tarafında bulunan, 17.288 hâs, zeâmet ve timar sahibinin dirliklerini teşkil eder. Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum vilâyetlerinin toplam vergi geliri 129.624.973 akçedir. Bu yekûnun %56’si, 16.468 hâs, zeâmet ve timar sahiplerine tahsis edilmiştir. Diyarbekir vilâyetinin vergi geliri toplam 22.778.513 akçe olup, bunun %63’ü, 1.071 hâs, zeâmet ve timar sahiplerinin dirliğidir. Halep ve Sam vilâyetlerinin vergi geliri 51.859.274 akçe olarak tespit edilmiş bulunup, bu yekûnun %38’i, 2.694 hâs, zeâmet ve timar sahibine dirlik olarak tahsis edilmiştir. 537.929.006 akçe olan genel bütçenin, 135.460.054 akçelik kısmi Misir vilâyetinin senelik (Misir irsâliyesi) vergisidir, bu genel bütçeden çıkarıldıktan sonra diğer hesaplamalar vilâyetlere göre tanzim edilmiştir. Ancak, bu bütçe 16. yüzyilin başında 1527-1528 yıllarında yapılmış olan nüfus, arazi ve vergi sayım defterlerine istinaden tanzim

edilmiş olan bütçedir. Bu tarihlerde, Osmanlı fethi Tuna'nın ilerisine ve Orta Avrupa ülkelerine; doguda ise İran ve Irak üzerindeki fetihler ileri sınırlarına daha ulaşmamıştır. Sancaklar veya vilâyetler dahilindeki malî kaynakların sağladığı imkânlarla, hâs, zeâmet ve timar tahsisli vazifelilerin sayısı 37.521 olup, cebelûleriyle beraber bu sayı o tarihlerde 70-80 bin kişilik bir atlı ordu meydana getirmektedir(**Barkan, 1953:278-329; Barkan, I.A.:289**).

Defterhâne emini, Aynî Ali efendinin 1608-1609 yılında, defterlerden çıkartarak tanzim edip yazdığı '*Kavânin-i Al-i Osman der Hulasa-i mezâmin-i defter-i divân*' isimli risâlesinde, sancaklar dahilindeki timarların sayılarını listeler halinde yazmış bulunmaktadır. Barkan'ın yapmış olduğu hesaplamalara göre, Aynî Ali efendi risalesinde, 149 sancak üzerinden 38.259 kılıç toplamının cebelûleriyle beraber, 100.359 kişilik bir ordu teşkil ettiği ortaya konmaktadır.⁵

Bütün idarî ve malî teşkilatlanmasını, nüfus ve arazi tahrirlerinin bilgi ve değerleri üzerine kuran Osmanlı devleti, belki tarihte ilk defa böyle bir imparatorluk çapında birbirini takip ederek tamamlayan sayımlar yaptırabilme teşkilat ve imkânına sahip oldu. İmparatorluk dahilinde on binlerce köy, mezrea ile şehir ve kasabaların tahriri çok güçlü bir teşkilatlanmayı icap ettirmiştir. Yalnız, Anadolu eyaletinde, 1520-1535 yılları arasında yapılan tahrir neticelerine göre 12.701 köy, 78 kasaba, 76 şehir, 1.969 cemaat bulunmaktadır(**Barkan, I.A.C.12.:289**).

3. 3- Osmanlı Devletine İntikal Eden Sayım Gelenegi

Anadolu Selçuklularında nüfus ve arazi tahrirleri devamlı yapılmakta idi. Selçuklular bu defterlerini Farsça yazdıkları halde Osmanlılar Türkçe olarak tanzim etmişlerdir. Başbakanlık Arşivinde, Selçuklular zamanından herhangi bir defter intikal etmemiş olmasına rağmen, bazı sancakların Osmanlılar tarafından yapılan ilk tahrirlerinde, Selçuklular zamanına ait defterlere atıflar yapıldığı kayıtlıdır. Osmanlı devleti kuruluş devirlerinde teşkilatlanmasını yaparken, yabancı devletlerin usul ve kaidelerini almadı. Tevarüs ettiği Selçuklu devleti ve Anadolu beylikleri ile onların da geçmişlerinden intikal eden, devlet teşkilat ve müesseselerinin usul ve kaideleri, tabî seyriyle beriye doğru intikal etmiş oldu. Böylece, nüfus ve arazi tahrir usulü de geliştirilerek, Osmanlı devletinde geniş bir tatbik sahası buldu.(**Uzunçarsili, 1984:238; Barkan, 1988:6 vd.**).

⁵ Aynî Ali Efendinin verdiği bu rakamlar için bkz., Barkan, "Timar", s. 289 vd.

3. 4- Tahrirler Ne Zaman Yapılırdı?

Nüfus ve arazi tahrirleriyle vergi sayımlarının yapılması zamanları, her padisah tahta çıktığı vakit, hükümdarlık alameti olarak adına para bastırılıp ve bir umumî kanûnnâme düzenlendiği gibi umumî bir tahririn yapılması da usulden olmuştur.⁶ Bununla beraber, Mustafa Nuri Pasa “*Netayic ül-vukuat*” isimli eserinde, her yüz senede bir Osmanlı imparatorluğunda umumî bir tahririn yapılmasının kuruluş ve yasa gereği olduğunu yazmaktadır(**Netayic ül-vukuat,1979:134; Barkan 1988:12**).

Ayrıca, tahririn yapılma süresi hususunda, sadrazam Lütfi paşa (1539-1562) Asafnâmesinde tahrirlerin otuz yılda bir yapıldığını yazmaktadır.⁷ Defterdar Sari Mehmed Paşa da, tahrirlerin otuz senede bir yapılmasının gerektiğini eserinde kaydetmektedir.⁸ Çeşitli kaynaklarda yazıldığı üzere, bir nesil otuz yılda bir veya üç nesil yüzyılda bir tahrir yaptırılması hususları herhalde nazari olarak hiç olmaz ise bu kadar zamanda veya bu zamanlarda genel bir tahririn yapılması düşünce olarak bazı devlet adamlarının eserlerinde yer almış bulunmaktadır. Fakat, Osmanlı devletinin idarî sistemi her an denilecek kadar bir hassasiyetle imparatorluğun bütün ahvalinin merkezde bilinmesini gerektirmektedir.

Basbakanlık Osmanlı Arşivinde ve diğer arşivlerde, olması icap eden tam koleksiyon tahrir defterlerinden, arta kalan iki bin civarındaki çok az bir kısmının, arşiv rehberinde sancaklara göre defterlerin, sıralanmasında tahrir tarihleri birbirine yakın olarak sıralanmaktadır.⁹

⁶ “... *Hâlâ culûs-i se’adet me’nuslarında her vilâyet müceddeden hil’at-i kitabetle muhalla’ oligelmek ‘adet olduğu cihetten*”, 1574 tarihli 161 nolu, Ayıntab livâsi mufassal tahrir defteri, Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsi*, İstanbul 1988, s. 17; Barkan, “Tahrirler”, s. 54 vd.

⁷ “*Reâyânin defteri divânda mazbut olub otuz yılda bir tahrir olunub mürdesi ve marî zi çıkub tekrar yazılmak kanûndur... Amma eski defter (ile tabîk olunub reâyâ eski defterden) noksan getürmege sa’y etmek (gerek)*”, Lütfi Paşa “Asafname”, *Osmanlı Kanûnları*, nr. Ahmet Akgündüz, İstanbul 1992, C. 4, s. 275; Barkan, *Hüdavendigâr Livâsi*, s. 11.

⁸ Defterdar Sari Mehmed Paşa, 1702 yılından itibaren 1714 yılına kadar dört defterdar tayin edildi ve azledildi; 1716 yılında tekrar defterdar oldu, 1717 yılında görevinden uzaklaştırılarak Selanik valisi oldu. Yazmış olduğu eserinde, “*reâyânin defteri de yüce divân defterhanesinde saklanıp, otuz senede bir yazımı yapılıp ölü ve hastaları çıkartılarak ve defter disi olan da yeniden deftere yazılmak gerekir*”, *Netayic ül vüzerâ v’el-ümerâ*, nr. Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1969, s. 76.

⁹ *Basbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, T.C. Basbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın no. 42, Ankara 2000, s. 99-133.

3. 5- Tahrirlerin Nasıl Yapılacağına Dair Bir Talimatnâme:

Her yapılan nüfus ve arazi tahriri, umumî veya bir sancaga ait olsun muhteva bakımından, muhakkak aynı usul ve kaidelerin hükümlerine uygun olarak yapılmakta idi. Ayrıca, mevcut bulunan mufassal tahrir defterleri ile icmâl defterleri de şekil ve usul yönünden belli bir kaideye göre tertip edilmekte idi.

Ömer Lütfi Barkan'ın *‘tahrirlere dair hüküm ve kayıtlar’* başlığı ile nesretmiş olduğu sayım talimatnâmesi, *“sû ret-i kanû nnâme-i kitâbet-i vilâyet ki nisan-i hümayûn yazılır”*¹⁰ başlığı ile mufassal bir emirnâme olarak tahrir emirlerinin bilmesi ve aynen tatbik etmeleri için Kanunî Sultan Süleyman zamanında kanû n hükmü olarak umumî kanû nnâmeler dahilinde yer almaktadır.

Herhangi bir sancagin veya vilâyetin tahririne memur olarak tayin edilen görevli tahrir emini, il-yazicisi veya muharrir-i memâlik olarak da isimlendirilir. Tahrir emirleri uzun yıllar devlet memuriyetinde bulunmuş, mevki sahibi *“genis hukuk anlayışına ve kanû n bilgilerine sahip, kadiaskerlik, kadilik, müderrislik, sancakbeyliği ve defterdarlık mevkilerindeki başarılı hizmetleriyle tanınmış ve o nispette faziletli yüksek şahsiyet idiler”*. Tahrir kâtipleri ise eminlerle beraber tahrir heyetini oluşturan diğer vazifeliler olup, devlet merkezinde, her nevi idarî ve askerî teşkilatlanmanın yeri olan defterhane kalemlerinde uzun yıllar çalışarak, devletin malî meselelerini en iyi bilen yüksek dereceli bu memurlar, tahrir kâtibi olarak, tahrir emini ile birlikte tahrir heyetinde yetkisi olan kimselerdi(**Barkan, 1988:21**).

Tahrir emini ve kâtiplerden kurulu heyete, tahriri yapılan yerin kadisi da istirak etmektedir: *“ve ol yerin kadilari hususunda dahi emrim budur ki ol kadilik yazılincaya değin emî nlerim huzurlarından eksik olmayalar”*(**Barkan, 1988:44. md.8**) hususu tahrir talimatnâmesinde kayıtlıdır. Aynı zamanda tahriri yapılan yerin timar sahibi sipâhisi için de tahrir talimatnâmesinde: *“ve sipâhiler raiyyetlerin yazdurdıklarında emr-i celil-ül kadrîm bunun üzerindedir ki yazdurur olduklarında reâyâları külliyyen emî nim huzuruna hazır eyleyeler”*(**Barkan, 1988:44, md.5**).

Barkan, tarafından nesredilmiş olan tahrir talimatnâmesinin 2. maddesi bir tahririn nasıl yapılıp ve nelerin yazılacağını tafsilatıyla beyan etmektedir: *“Her vilâyete bir emî n ve bir kâtib gönderüb cüz’î ve küllî nakir-ü kitmir defter idüb defterden hariç bir nesne konmamak emreyleyüb ve el-hâlet-i hâzihî filân sancagını yazmak için kidvetü’l emâcid ve’l ekârim câmi-u’l-mehâmid ve’l-ekârim filan zî yde mecdühu’nun kemâli-i emânet ve*

¹⁰ Topkapı Sarayı müzesi, Revan Köskü kitaplığında mevcut olan 1935 nolu umumî kanû nnâmenin 82-84. sayfalarındaki talimatnâmedir, Barkan bu talimatnâmeyi konularına göre 19 paragrafa ayırarak nesretmiştir. Bkz., Barkan, “Tahrirler”, s. 39-44; ayrıca, Barkan, *Hüdavendigâr Livasi*, s. 43-46.

diyânetine i'timadım olmagın anı emîn ve fahr-i erbâb-i kalem filân zî yde kadruhunun vüffûr-i kifayet ve istikametine i'timad eylemegin kâtib ta'yin idüib buyurdum ki: Ol sancaga varub ol yerlerde vâki' olan sehirlerden ve kasabâtdan ve kurâdan ve mezâri'den ve erâziden ve bagdan ve bağçeden ve efrâddan ve eshasdan filcümle ebvâb-i mahsulâtın senevî sinden ve sehrî sinden ve yevmî yesinden ve bâdihavasından kalîl ve kesîr, nakir-ü kîtmir timarda ve evkafda ve emlâkde ve reâyâ-i timarda ve evkafda ve emlâkde vâki' olan yerlerde mu'âflardan her ne var ise yagcîdan ve kürecîden ve çeltükçîden ve yörükden ve canbazdan ve ehâli-i ma'den ve sayyadın ve dogancı ve katrancı ve yaya ve müsellemler halkından, bilcümle ol sancakda her ne var ise defter olunub efrâd-i nâsdan bir ferd ve ebvâb-i mahsulâtdan bir habbe, cüz'î ve küllî haric-ez-defter nesne kalmayub yazılmak için fermân-i hümayunum söyle câri ve nâzil oldu ki ...". (Barkan, 1988:43-44.md.2). Osmanlı devlet idaresinde her hususun esasını teşkil eden, nüfus ve arazi tahrirleriyle vergi sayımlarında, emîn ve kâtiplerin, kadının ve sipâhinin ve diğer vazifelilerin reâyâyâya haksizlik edip, mağdur edecek hata ve kasıtlarına karşı cezaî müeyyideler çok şiddetli olmaktadır. Nitekim, aynı talimatnamede şu izahat bulunmaktadır: "Ve zikrolunan hususlarda emr-i hümayunumla 'âmil olalar, gayet ihtiyat üzere olup hakk-i sarîhden 'udul eylemeyeler, sonradan itimâd ettiğim kimesneler gönderüp teftis ettirsem gerektir. Söyle ki bir maddede nev'an kusur ve ketm ve ihmâl olunup bir nesne mahfî ve mestûr kalmış veyahut telbîs olunmuş olur ise babam Hüdavendigâr enâr Allahü burhanehu ruhiyçim her kimden vâki' olmuş olur ise ehl-i mansip ise mansibin almagla komayub 'azîm belâlara ogradirin ve ehl-i mansip degilse siyaset ettirim. Söyle bileler yukarıdan zikrolunan tafsil üzerine tamam dikkat ve ikdam eyleyüb her hususda gereği gibi ihtimam kilup mu'avenette dakika fevt eylemeyeler" (Barkan, 1988:45, md.14).

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm ziraî topraklar devlete yani mîrîye mal edilmiştir. Böylece, üç kitaya yayılmış büyük bir coğrafya içinde yaşayan az nüfusun kendi basına hareket ederek belirli yerlere inzivaya çekilmesi önlenmiştir. Söyle ki, mîrî araziler üzerinde tesis edilen çiftlikler reâyâyâya şartlı icâr yoluyla verilmiş, köylünün toprağını terk etmemesi için de belli müeyyideler getirilmiştir. Mesela, toprağını belli bir neden olmaksızın terk eden köylüden, çift bozan resmi alınması ve sahip-i arzin yani sipahisinin köylüyü belli bir süre zarfında bulması halinde tekrar toprağının basına geri getirmesi gibi.

Osmanlı devletinin, mîrî toprak rejimi uygulamasının icabı olarak, toprak mülkiyetinin ve ziraî hayatın bütün tafsilatı, reâyâsi ile birlikte tahrir defterlerine yazılmış bulunmaktadır. Toprak, reâyâ ve hâsîlat üzerine kurulan bu teşkilatlanma, aynı zamanda idarî, malî ve askerî teşkilatlanmanın da esasını teşkil etmekteydi. Tahrirler vasıtasıyla, Osmanlı devleti her seviyedeki vergilendirme dolayısıyla devletle fertlerin

irtibatını tesis etti. Nitekim, Osmanlı devleti kendine münhasır devirlerinde, vergisini tam toplayabilen tarihteki sayılı devletlerden biri olmuştur.

KAYNAKLAR

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, İstanbul 1992, C. 4.
- ALAADDIN ATA MELİK CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihangüsa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi-Tetkikler-Makaleler**, Yayına hazırlayan Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul 2000, C. 1.
- _____, **XV ve XVI. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları** (Kanûnlar), İstanbul 1943.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, **II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongreye Sunulan Tebligler**, İstanbul 1943.
- _____, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına ait bir Bütçe Örneği”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1953, C. 15, Sayı 1-4.
- _____, “Tarihî Demografî Arastirmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt X, İstanbul 1953.
- _____, “Timar”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 12.
- _____, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat”, **Tanzimat I**, İstanbul 1940.
- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. II, Sayı 1, İstanbul 1940.
- BARKAN, Ömer Lütfi-MERİÇLİ, Enver, **Hüdavendigâr Livasi Tahrir Defterleri**, Ankara 1988.
- Basbakanlık Osmanlı Arsivi Rehberi**, T.C. Basbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arsivi Daire Başkanlığı, yayın no. 42, Ankara 2000.

**OSMANLI IMPARATORLUGU'NDA
MİRÎ ARAZI REJİMİ VE TAHRİR GELENEĞİ**

13

- DEFTERDAR SARI MEHMED PASA, **Netayic ül vüzerâ v'el-ümerâ**, nsr. Hüseyin Ragip Ugural, Ankara 1969.
- GÜÇER, Lütfi, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, İstanbul 1987.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Cengiz Han", **İslam Ansiklopedisi**, C. 3.
- LEVY, R., "Mîr", **İslam Ansiklopedisi**, C. 8.
- MUSTAFA NURİ PASA, **Netayic ül-vukuat**, Çev. Neset Çagatay, Ankara 1979.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1983, C. 2.
- OSMANLI KANÛNNÂMELERİ, **Millî Tettebbûlar Mecmuası**, İstanbul 1331 (1913), C. 1, Sayı 1.
- ÖZDEĞER, Hüseyin, **Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsi**, İstanbul 1988.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965.
- _____, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971.
- UZUNÇARSILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1984.